

Patricia Popelier is hoofddocent publiekrecht en wetgevingsleer,
Universiteit Antwerpen.

Jogchum Vrielink is assistent, Instituut voor Vreemdelingenrecht
en rechtsantropologie, Katholieke Universiteit Leuven.

Over
ontwikkelingen in
democratie,
pariteit en gelijke
behandeling in
België

Verleden, heden en toekomst van de vrouw in de Belgische politiek

Gesteund door de vrouwenbeweging vond in België in 2002 een grondwetsherziening plaats ter bevordering van de gelijke toegang van vrouwen en mannen tot de politieke vertegenwoordiging. Inspiratie hiervoor vormde de leer van de 'paritaire democratie'. Deze gaat uit van een fundamenteel tweeslachtig karakter van de menselijke soort, dat zijn vertaling dient te vinden in een paritaire vertegenwoordiging van vrouwen en mannen in besluitvormingsorganen. Hoe verstandig is het echter om een bepaalde biologische feitelijkheid te verheffen tot normatieve indeling van de samenleving? En hoe verhoudt zich de isolatie van vrouwenrechten met het idee van *mainstreaming*? Wellicht de belangrijkste vraag is echter wat de effecten zijn voor de algemene gelijkheidsproblematiek van het superieur maken van geslacht als discriminatiegrond boven alle andere.

De Belgische politiek was – zoals overal – lange tijd een mannenzaak. Door een programma van actieve wetgevende interventie is hierin echter de laatste jaren verandering gebracht. In het volgende worden deze ontwikkelingen beschreven en gekaderd in de achterliggende filosofie. Vervolgens komt de vraag naar de (toekomstige) effecten van deze aanpak aan de orde, met name voor de algemene gelijkheidsproblematiek.

De participatie van vrouwen aan de politieke besluitvorming vóór 2002

Op 7 februari 1921 werd in België een wijziging van de grondwet goedgekeurd, die een grondwettelijke grondslag gaf aan het algemeen enkelvoudig stemrecht en tevens voorzag in de mogelijkheid om ook vrouwen tot het stemrecht toe te laten.¹ Opmerkelijk is dat de grondwet voordien niet uitdrukkelijk vrouwen uitsloot van het kiesrecht. Het stemrecht werd toegekend aan *les citoyens*, waarmee blijkbaar enkel mannen werden bedoeld; de uitsluiting van vrouwen werd vanzelfsprekend geacht.² Sinds 1919 waren er wel categorieën van vrouwen aan wie stemrecht was verleend.³ In 1921 kregen vrouwen actief en passief stemrecht op gemeentelijk niveau.⁴ Dit werd beschouwd als een soort 'leerschool' voor ze voluit mochten deelnemen aan het nationale politieke leven.⁵ Pas in 1948 werd de wet gestemd die vrouwen daadwerkelijk stemrecht toekende op alle niveaus.⁶

De toekenning van het stemrecht aan vrouwen had niet direct een noemenswaardige vervrouwelijking van het parlement tot gevolg. In 1993 maakten vrouwen nog altijd maar 9,4% van de federale kamerleden uit.⁷ België probeerde dit

1. *Belgisch Staatsblad*, 10 februari 1921. De algemene stemplicht was in feite reeds voor deze grondwetswijziging (en dus eigenlijk op ongrondwettige wijze) ingevoerd bij wet van 9 mei 1919, *Belgisch Staatsblad* 12-13 mei 1919.

2. Hooghe 1999, p. 592-593. Zie ook Van de Lanotte en Goedertier 2001, p. 13 (voetmoot 38).

3. Hierbij ging het om niet-hertrouwde weduwen van gesneuvelde militairen of gefusilleerde Belgen, weduwen die een zoon hadden verloren tijdens de oorlog en vrouwen die tijdens de bezetting in hechtenis waren genomen omwille van vaderlandslievende activiteiten. Zie Hooghe 1999, p. 592-593. Dit was, samen met de grondwettelijke basis voor vrouwenstemrecht, het resultaat van een compromis tussen de katholieken, die vrouwenstemrecht opeisten, en socialisten en liberalen die dit afblokten om hoofdzakelijk electorale redenen, hierover Luyckx en Platel 1985, I, p. 296-297, p. 299 en II, p. 448. Over de argumenten die werden gebruikt om vrouwen van het stemrecht af te houden, zie Marques-Perreira 1998, p. 11-16.

4. Voor het provinciaal niveau moest men wachten tot de wet van 26 juli 1948.

5. Hierover Marques-Perreira 1998, p. 9-11.

6. Wet van 27 maart 1948, *Belgisch Staatsblad* 22 april 1948. Zij hadden wel reeds sinds 1921 het recht gekozen te worden in het parlement (zie de herziening van het oude art. 50 Gw op 15 november 1920, *Belgisch Staatsblad* 3 december 1920 en de herziening van het oude art. 56 Gw op 15 oktober 1921, *Belgisch Staatsblad* 24-25 oktober 1921). Het eerste vrouwelijke kamerlid deed haar intrede in 1929.

7. De Senaat deed het iets beter, met ongeveer 12% vrouwen. België behoorde daarmee tot de hoofdmoot van West-Europese landen met minder dan 15% vrouwen in het parlement. De Scandinavische landen waren koploper met 33 tot 39% vrouwen. Nederland behoorde tot de tussengroep met een aandeel vrouwen tussen 20 en 28%. Zie de cijfers en schema's in Halimi 1994, p. 276.

recht te zetten door middel van wetgeving terzake. De wet van 24 mei 1994 behield een bepaald aantal plaatsen voor aan vrouwen (en mannen) op de kandidatenlijsten voor verkiezingen. Het aantal kandidaten op een lijst kon hoogstens zoveel leden tellen als er zetels waren in het kiesdistrict; maximum tweederde – in een overgangsregeling maximum drierde – daarvan mocht nog worden ingevuld door personen van hetzelfde geslacht. De plaats van de kandidaten op de lijst had geen belang. In het Belgische systeem van zogenaamde ‘lijststemmen’ (die automatisch ten voordele komen van de eerste kandidaten op de lijst), was de plaats op de lijst belangrijk voor de verkiesbaarheid van de kandidaat. Toch mocht men de eerste tweederde van de lijst zonder problemen met mannelijke kandidaten vullen en vrouwen op de kansloze laatste plaatsen zetten. Een lijst met uitsluitend mannelijke (of vrouwelijke) deelnemers was ook mogelijk, indien geen kandidaten werden voorgesteld voor alle te begeven zetels.

De leer van de paritaire democratie gaat uit van een fundamenteel seksistisch mensbeeld

De wet was nog niet van toepassing op de daaropvolgende federale verkiezingen van 1995, die het aantal vrouwen in de kamer op 12% bracht. Het aantal vrouwen in de Senaat steeg van 12 naar 22%,⁸ maar sinds de staatshervorming van 1994 waren ook de bevoegdheden en vooral de politieke betekenis van de Senaat sterk verminderd.⁹

De wet was wel van toepassing op de federale parlementsverkiezingen van 13 juni 1999. Het aantal vrouwen in de parlementen steeg, maar niet voldoende om de kritieke drempel te halen van 30%, die doorslaggevend wordt geacht om te wegen op het beleid.¹⁰ Het parlement telde na de verkiezingen nauwelijks 25% vrouwen onder zijn leden.¹¹ Ook de lokale verkiezingen van 2000 brachten niet het verwachte resultaat: alle gemeenteraden samen telden 26,1% vrouwen, alle provincieraden samen telden 29,3% vrouwen.¹²

8. Zie de cijfers bij Marques-Perreira 1998, p. 16 (voetnoot 27).

9. Alleen de Kamer is nog een politieke kamer die de vertrouwensvraag kan stellen en (behalve voor de aangelegenheden opgesomd in art. 77 Gw) kan de Senaat zich wel mengen in het wetgevingsproces, maar heeft alleen de Kamer het uiteindelijke beslissingsrecht; de Senaat komt zelfs helemaal niet meer te pas bij de vier aangelegenheden opgesomd in art. 74 Gw.

10. Die drempel van 30% was een belangrijk criterium om het succes van de wet te meten, zie o.m. Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4. De stukken van de Belgische Senaat zijn terug te vinden op www.senate.be.

11. Zie de cijfers in het Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4 en op www.stemvoormeerevenwicht.be. De Kamer bestond voor 23,3% uit vrouwen, de Senaat voor 28,2%. Het Vlaams parlement telt 19,35% vrouwen.

12. Zie de cijfers in Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4; dit betekende een stijging van respectievelijk 8,5 en 6,2%.

13. Rapport van de 27ste zitting, 2002, A/57/38 (II), 147-148.

14. Zie reeds de adviezen van 18 december 1992, *Parl.St.* Senaat 1992-1993, nr. 558/2, 2 en van 17 november 1993, *Parl.St.* Kamer, 1993-1994, nr. 1316/1, 20. De bezwaren betroffen onder meer de overeenstemming met het gelijkheidsbeginsel.

Het VN-Comité dat toezicht houdt op de uitvoering van het Vrouwenverdrag merkte in zijn rapport over België op dat de quota die werden ingevoerd door de wet van 1994 nog onvoldoende resultaat kenden. Het riep daarom België op om te waarborgen dat vrouwen en mannen op gelijke voet kunnen participeren in de publieke sfeer.¹³

De participatie van vrouwen aan de politieke besluitvorming sinds 2002

Om meer vrouwen in het parlement te krijgen, wilde men de wet van 1994 aanpassen. De Raad van State, afdeling wetgeving, eiste daarvoor echter een wijziging van de grondwet.¹⁴

Die grondwetsherziening kwam er op 21 februari 2002.¹⁵ In de grondwet werd een nieuw art. 11bis ingevoegd, waarvan de eerste twee leden als volgt luiden:

‘De wet, het decreet of de in art. 134 bedoelde regel¹⁶ waarborgen voor vrouwen en mannen de gelijke uitoefening van hun rechten en vrijheden, en bevorderen meer bepaald hun gelijke toegang tot de door verkiezing verkregen mandaten en de openbare mandaten. De ministerraad en de gemeenschaps- en gewestregeringen tellen personen van verschillend geslacht.’¹⁷

De twee daaropvolgende leden dragen de bevoegde wetgevers op om ook in de lokale uitvoerende bestuursorganen de ‘aanwezigheid van personen van verschillend geslacht’ te organiseren.

Opvallend is dat de grondwetsherziening niet alleen de samenstelling van de verkozen parlementen op het oog had, maar ook de samenstelling van de eigenlijke besluitvormende organen, de regeringen en de lokale uitvoerende organen. Op dat ogenblik telde de federale regeringen drie vrouwen op een totaal van 17 regeeringsleden; in de Brusselse en de Duitstalige regeringen zaten enkel mannen.¹⁸

Kort na deze grondwetsherziening, werd de wetgeving op de quota voor de kandidatenlijsten strenger gemaakt.¹⁹ Volgens de nieuwe wetgeving mag het verschil tussen het aantal vrouwen en mannen op de kandidatenlijsten voor verkiezingen nog slechts één

15. *Belgisch Staatsblad* 26 februari 2002.

16. Wetten gaan uit van het federale parlement, decreten van de parlementen van de deelstaten (gemeenschappen en gewesten). In art. 134 Gw wordt verwezen naar de gewesten: het Vlaamse en het Waalse, die decreten uitvaardigen, en het Brusselse, dat ordonnanties uitvaardigt. Decreten en ordonnanties hebben een gelijke kracht als federale wetten.

17. Voor de deelstaatregeringen is dit verder uitgewerkt door aanpassingen in de respectieve wetten tot hervorming der instellingen, zie de Bijzondere en de gewone wet van 5 mei 2003, *Belgisch Staatsblad* 12 juni 2003.

18. Zie voor deze cijfers, die dateren van oktober 2002, www.stemvoormeerevenwicht.be. De Vlaamse Regering voerde de lijst aan met drie vrouwen op een totaal van tien. De Waalse Regering telde er één op een totaal van negen, de Franse Gemeenschapsregering telde twee vrouwen op een totaal van zeven.

19. Wet 17 juni 2002 tot waarborging van een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen op de kandidatenlijsten voor de verkiezingen van het Europese Parlement, *Belgisch Staatsblad* 28 augustus 2002; Wet 18 juli 2002 tot waarborging van een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen op de kandidatenlijsten van de kandidaturen voor de verkiezingen van de federale wet-

persoon beslaan. Bovendien moet bovenaan de lijst het zogenaamde 'ritsprincipe' worden toegepast: de twee eerste plaatsen op een lijst moeten bezet worden door personen van verschillend geslacht.²⁰ Deze wet ging bovendien gepaard met andere wetswijzigingen die, samen met de evenredigheid van het kiesstelsel, indirect een gunstig effect zouden kunnen hebben op de verkiesbaarheid van vrouwen, zoals de vergroting van de kiesomschrijvingen voor de Kamer van volksvertegenwoordigers tot het niveau van de provincies.²¹

Deze wet bracht meer op. De verkiezingen van het federaal parlement op 18 mei 2003 brachten het aantal vrouwelijke parlementsleden op ongeveer een derde van het totaal aantal leden.²² Ook de regering die na deze verkiezingen werd gevormd bestaat voor circa een derde uit vrouwen.²³

Het uitgangspunt voor de (grond)wetgeving op de participatie van vrouwen aan de politieke besluitvorming: de paritaire democratie

De invoering van art. 11bis in de grondwet en het strenger maken van de quotaregeling op de kandidatenlijsten, zijn geïnspireerd door het principe van de 'paritaire democratie'. De parlementaire voorbereidingen laten daarover geen twijfel bestaan.²⁴

De leer van de paritaire democratie

De leer van de paritaire democratie is vanuit Frankrijk naar België overgewaaid.²⁵ Zij vindt, door de Franse invloed, ook haar weg binnen de Raad van Europa.²⁶ Een filosofische ondersteuning ervan wordt onder meer geboden door de Franse filosofe S. Agacinski. Zij gaat uit van het fundamenteel tweeslachtig karakter van de mensheid, die niet kan voortbestaan of omschreven worden zonder de tweedeling in vrouwen en mannen. Omdat de mensheid niet kan bestaan zonder die tweeslachtigheid, wordt aan het biologisch en ontologisch onderscheid tussen mannen en vrouwen een

'gemengd model' (*mixité*) gehecht dat wordt verheven tot een fundamentele, universele en ethische waarde.²⁷ De menselijke soort kan enkel dichotoom worden voorgesteld.²⁸

De paritaire democratie hecht een bijzondere waarde aan dat onderscheid in geslachten. Ze gaat uit van een fundamenteel seksistisch mensbeeld, in de zin dat de geslachten als verschillend van aard maar gelijk in waardigheid en rechten worden voorgesteld. Die tweedeling is 'transversaal' – ze doorkruist alle categorieën – en noodzakelijk voor het voortbestaan van de mensheid. Daarom wordt aan het geslachtsonderscheid een grotere betekenis gehecht dan aan andere vormen van onderscheid. Er wordt dan ook sterk de nadruk op gelegd dat vrouwen geen bijzondere groep, categorie of 'minderheid' vormen zoals bijvoorbeeld regionale of etnische minderheidsgroepen, maar samen met mannen de 'mensheid' als zodanig uitmaken.²⁹

Uit de stelling dat de mensheid enkel in termen van mannen en vrouwen kan worden omschreven, wordt afgeleid dat de bevolking ook enkel kan worden bestuurd door naar geslacht gemengde besluitvormingsorganen. Deze eis is geen vraag om een meer precieze vertegenwoordiging van de bevolking, afgestemd op de sociale werkelijkheid, waarin alle categorieën van de bevolking zijn terug te vinden in verhouding tot hun feitelijke aanwezigheid: vrouwen en mannen zijn immers geen 'categorieën'. Het gaat veeleer om de representatie van een natie die onmogelijk over de geslachten heen zou kunnen worden geabstraheerd.³⁰ Meer verdeeldheid bestaat er over de vraag hoe deze pariteit moet worden bereikt. De meest effectieve manier, aparte vrouwelijke en mannelijke kieslijsten (die elk aan zowel mannelijke als vrouwelijke kiezers worden voorgesteld),³¹ ligt politiek moeilijk. De optie van quota op de kandidatenlijsten wordt dan weer vaak afgewezen – tenzij als tijdelijke maatregel³² – omdat ze niet noodzakelijk leidt tot een paritair parlement³³ en omdat quota

gevende kamers en van de Raad van de Duitstalige Gemeenschap, *Belgisch Staatsblad* 28 augustus 2002; Bijz. W. 18 juli 2002 tot waarborging van een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen op de kandidatenlijsten van de kandidaturen voor de verkiezingen van de Waalse Gewestraad, de Vlaamse Raad en de Brusselse Hoofdstedelijke Raad, *Belgisch Staatsblad* 13 september 2002.

20. Volgens een overgangsregeling gold dit bij de eerstvolgende verkiezing na de inwerkingtreding van de wet voor de eerste drie plaatsen. Deze overgangsmaatregel gold bijvoorbeeld voor de federale verkiezingen van 18 mei van 2003 en zal eveneens van toepassing zijn op de verkiezingen voor de deelstatelijke parlementen en het Europees Parlement in 2004.

21. Zie ook het Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen, *Parl.St.* Senaat 1998-1999, 1-584/2, 42 en 45 en bijlage 1, 65. Bovendien werd de lijststem gehalveerd, maar dat verzwakt dan weer het effect van het ritsprincipe op de eerste twee plaatsen.

22. In de Kamer zetelen 53 vrouwen op 150 kamerleden (35,3%). In de Senaat werden 14 vrouwen verkozen op 40 rechtstreeks verkozen senatoren, dus 35%. Van de 21 Gemeenschapssenatoren waren er drie vrouwen (14%), onder de 10 gecoöpteerde senatoren bevonden zich 5 vrouwen (50%). Dit brengt het totaal aantal vrouwen in de gehele Senaat op 22 van de 71 senatoren (senatoren van rechtswege – de koningskinderen – buiten beschouwing gelaten), dus 30,9%.

23. De regering telt vijf vrouwelijke ministers op een totaal van vijftien en twee vrouwelijke staatssecretarissen op een totaal van zes.

24. De term 'paritaire democratie' valt vele malen, als inspiratiebron en streefdoel, zie o.m. bij de grondwetsherziening *Parl.St.* Senaat

1996-1997, 584/1, 2; *Parl.St.* Senaat, 2000-2001, 2-465/3, Amendementen 16 en 17 en het Commissieverslag *Parl.St.* Senaat, 2000-2001, 2-465/4, 8, 9 en 97. Zie ook het voorstel tot herziening van titel II van de Grondwet, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-483/1, 2 en 7; zie eveneens *Parl. St.* Kamer, 2001-2002, 1140/2, 3, 8 en 21. Zie bij de paritaire kieslijsten, *Parl.St.* Senaat, 2001-2002, 2-1023/1, 2 en *Parl.St.* Kamer 2001-2002, 1680/3, 4.

25. Zie voor een chronologisch overzicht van het verloop van het debat in Frankrijk: Favoreu 1997, p. 397-398. Voor een overzicht van de leer van de paritaire democratie, zie Meier 2002, p. 21-46 en, beknopter, o.m. Decauquier 1994, p. 120-122.

26. Zie o.m. Marques-Perreira en Gigante 2001, p. 8-9.

27. Agacinski 1998, p. 169-171.

28. *Ibid.* p. 15, 49, 81.

29. Zie o.m. Agacinski 1998, p. 28, 115; Debbasch 1994, p. 141; Gaspard 1997, p. 122; Halimi 1994, p. 19; Kriegel, 1997, p. 383; Majnoni d'Intignano 1997, 107-108.

30. Agacinski 1998, p. 199-200. Zie eveneens Verdussen 1999, p. 35-36.

31. N.B. het zou er dus *niet* gaan om vrouwenlijsten alleen aan vrouwen en mannenlijsten alleen aan mannen voor te leggen. Dit zou niet passen in de logica van de paritaire democratie daar die uitgaat van fundamentele tweeslachtigheid, en bijvoorbeeld niet van gescheiden belangen. Vrouwen vertegenwoordigen dus zowel mannen als vrouwen, zoals mannen ook vrouwen en mannen vertegenwoordigen.

32. Gaspard 1997, p. 118-119.

33. Zie over deze kritiek Meier 2002, p. 56. Zie ook Majnoni d'Intignano 1997, 109-110.

gewoonlijk bedoeld zijn om minderheden vooruit te helpen, terwijl men zich juist afzet tegen de idee dat vrouwen een 'minderheid' zouden vormen.³⁴ Voorstanders van een quotasysteem benadrukken dat het vooral gaat om 'evenwicht' in de besluitvormingsorganen en niet om strikte pariteit in termen van kwantiteit.³⁵

De leer van de paritaire democratie in de Belgische parlementaire voorbereidingen

De leer van de paritaire democratie volgt dus, kort samengevat, de volgende redenering:

- 1) De menselijke soort kan enkel fundamenteel tweeslachtig – mannelijk én vrouwelijk – worden voorgesteld.
- 2) Omdat die tweeslachtigheid transversaal is en noodzakelijk voor het voortbestaan van de mensheid, moet aan het geslachtsonderscheid een grotere betekenis worden gehecht dan aan andere vormen van onderscheid.
- 3) Omdat de menselijke soort tweeslachtig is, kan de bevolking enkel worden bestuurd door paritaire – naar geslacht gemengde – besluitvormingsorganen.

Die stappen zijn ook terug te vinden in de parlementaire voorbereidingen die leidden tot de invoering van art. 11bis Gw en de nieuwe quotaregeling.

Bij de bespreking van de grondwetsherziening in de Kamercommissie merkte een commissielid, dat minder tevreden was met de gang van zaken, op dat hij een evolutie voorstond naar een 'niet-seksistische demo-

cratie waar voor mannen en vrouwen geen enkele specifieke rol is weggelegd'.³⁶ Dat staat haaks op het model van de paritaire democratie. Hem werd dan ook tegengeworpen dat de grondwetsherziening juist moet duidelijk maken dat mannen en vrouwen fundamentele bestanddelen van de mensheid vormen.³⁷ De grondgedachten, zo wordt nog uitgelegd, zijn 'dat de mensheid niet geslachtsloos is en dat beide seksen, waaruit ze gelijkelijk is samengesteld, van nature gelijk zijn'.³⁸

Op de vraag waarom de grondwet zou opleggen dat besluitvormingsorganen uit mannen en vrouwen moeten bestaan zonder oog voor andere categorieën, luidt het antwoord – in lijn met de theorie – dat vrouwen geen categorieën en geen minderheden zijn. 'De homoseksuele minderheid vergelijken met de vrouwen, zoals een spreker heeft gedaan', zo luidt het, 'is vergeten dat de seksuele dualiteit universeel is. Er zijn mannen en vrouwen in alle categorieën'.³⁹

Vervolgens wordt de stap gezet naar het gemengd model van de politieke besluitvormingsorganen. De eis van een naar geslacht gemengde samenstelling wordt gesteld voor de regeringen, de parlementen en andere op basis van verkiezingen samengestelde publiekrechtelijke organen en eveneens voor adviesorganen. 'De ondervertegenwoordiging van vrouwen in de beslissende politieke functies', zo zet de minister inzake gelijke kansen voor vrouwen en mannen haar beleidsintenties uiteen, 'brengt het negeren met zich mee van de helft van de maatschappij. Alleen een paritaire democratie, waar vrouwen en mannen gelijk vertegenwoor-

34. Majnoni d'Intignano 1997, p. 108. Om die reden werd in eigen land de wet van 1994 bekritiseerd door Verdussen 1999, p. 34-35.

35. Agacinski 1998, p. 187-188.

36. D. Pieters in Verslag Kamercommissie, *Parl.St.* Kamer 2001-2002, 1140/2, 10.

37. Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat, 2000-2001, 2-465/4, 79. Zie ook de toelichting bij het voorstel van verklaring tot herziening van

de grondwet, *Parl.St.* Senaat 1996-1997, 1-584/1, 2 en Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen, 1-584/2, 7.

38. Commissieverslag, *Parl.St.* Kamer, 2001-2002, 1140/2, 11. Zie ook de toelichting bij het voorstel tot herziening van de titel II van de grondwet, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-483/1, 4-5.

39. Commissieverslag, *Parl.St.* Kamer, 2001-2002, 1140/2, 12.

digd zijn, is de naam van een ware democratie waardig'.⁴⁰

Omdat de menselijke soort tweeslachtig is kan zij enkel worden bestuurd door paritaire besluitvormingsorganen

Hierbij rees de vraag of er in een paritaire democratie sprake moet zijn van een werkelijke pariteit – voor de helft vrouwen, voor de helft mannen – dan wel of een gemengde samenstelling op zich volstaat. Het regeringsbeleid ziet pariteit alleszins niet als 'een rekenkundige logica van *fifty-fifty*'.⁴¹ Art. 11bis Gw wil dat de wetgever 'voor vrouwen en mannen de gelijke toegang tot de door verkiezing verkregen mandaten en de openbare mandaten' bevordert. De nadruk ligt dan op het bevorderen van een daadwerkelijke realisatie van het kiesrecht dat in rechte reeds op gelijke wijze werd toegekend aan vrouwen en mannen. Het voorstel van het Vrouwen Overlegkomitee (VOK) om aparte vrouwelijke en mannelijke kieslijsten voor te leggen bleek politiek niet aanvaardbaar.⁴² Hoe dan ook werd bij de Belgische grondwetsherziening duidelijk gemaakt dat een quotaregeling moest worden geëvalueerd in het licht van de ideeën van de paritaire democratie.⁴³

De quotaregeling in de wet van 1999 voorziet wel in pariteit op de kandidatenlijsten, wat echter – zo blijkt ook in de praktijk – niet noodzakelijk resulteert in een strikt kwantitatieve pariteit in het parlement. De parlementaire voorbereidingen noemen 'een zo gelijk mogelijke aanwezigheid van mannen en vrouwen binnen de verkozen *gremia*' wel als doelstelling.⁴⁴

Art. 11bis Gw vervolgt dat de ministerraad en de gemeenschaps- en gewestregeringen 'personen van verschillend geslacht' tellen. Hier ligt de nadruk op het resultaat – het daadwerkelijk gemengd karakter van ministerraad en regering – maar nog steeds niet op een strikt kwantitatieve pariteit. Dat geldt, luidens het vervolg van art. 11bis, ook voor de (niet rechtstreeks verkozen) lokale en interlokale besturen.

Aan de vraag hoe gemengd de ministerraad, de regeringen en de lokale besturen wel moeten zijn, is veel discussie voorafgegaan. Eerdere voorstellen om de art. en 99 en 104 Gw over de samenstelling van federale ministerraad en staatssecretarissen op de herzie-

ningslijst te zetten, om er de pariteit op basis van het geslacht in te schrijven, werden afgewezen.⁴⁵ Bij de bespreking van art. 11bis Gw werden amendementen ingediend om de strikte pariteit op te eisen of, indien daarvoor niet voldoende steun werd gevonden, te bepalen dat in de uitvoerende organen 'ten hoogste twee derde leden van hetzelfde geslacht' zouden mogen zitten.⁴⁶ Uiteindelijk werd gekozen voor een minimalistische formule. De minister verdedigde die formule door erop te wijzen dat een gemengde samenstelling van de regeringen het voornaamste doel was, dat quota niet in de grondwet thuishoren en dat een gemengde samenstelling in overeenstemming met de sociale realiteit gewenst is, maar een pariteit in strikte zin geen noodzaak is: 'de pariteit is (...) een concept dat de gelijkheid van mannen en vrouwen vertaalt, dat er de uiting van voorstelt. Het gaat niet om 'een quota van de helft' (...) De keuze die door de Ministerraad werd gemaakt, legt het installeren op van gemengde regeringen. Het spreekt voor zich dat deze mixiteit het democratische ideaal vervoegt wanneer zij een aantal mannen en een aantal vrouwen weergeeft dat beantwoordt aan de werkelijkheid'.⁴⁷

Kritiek op de leer van de paritaire democratie

Is paritaire democratie verzoenbaar met het principe van de nationale soevereiniteit?

De leer van de nationale soevereiniteit kwam ook vanuit Frankrijk naar België overgewaaid. Volgens die leer gaan alle machten uit van de natie, die door het parlement wordt vertegenwoordigd. Die natie is niet de concrete, huidige bevolking, maar een abstract begrip van wat de bevolking in het verleden, heden en toekomst gemeenschappelijk heeft. Zowel in Frankrijk als in België rees daarom de vraag of de idee dat het parlement gemengd moet worden samengesteld, wel strookt met het verregaand abstract universalisme waarvan de leer van de nationale soevereiniteit uitgaat.⁴⁸

Agacinski verweert zich hiertegen met twee soorten van argumenten. Eerst relativeert ze de betekenis van dat concept: de parlementaire vertegenwoordiging is in feite reeds verdeeld, nu de partijen zorgen voor politieke pluraliteit in de vertegenwoordiging.⁴⁹

In België kan daaraan de verdeling in taalgroepen worden toegevoegd samen met de pariteit in de regering, evenals de verdeling in kieskringen die een provinciale vertegenwoordiging garandeert. In het Brusselse

40. *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-154/1, 9.

41. Uiteenzetting van de minister bevoegd voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen over haar beleidsintenties, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-154/1, 9.

42. Zie Verslag namens het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen, *Parl.St.* Senaat 1998-1999, 1-584/2, 11-12.

43. Tijdens de parlementaire voorbereidingen benadrukte de minister dat het oogmerk is de bewerkstelling van de paritaire democratie, vb. *Parl.St.* Kamer 2001-2002, 1140/2, 3 en 21.

44. Memorie van toelichting, *Parl.St.* Senaat 2001-2002, 2-1023/1, 4; Memorie van toelichting, *Parl.St.*, 2-1024/1, 4; Memorie van toelichting, *Parl.St.* Kamer 2001-2002, 1608/1, 7.

45. Zie het voorstel van verklaring tot herziening van de grondwet, *Parl.St.* Senaat 1996-1997, 1-657/1; *Parl.St.* Senaat 1998-1999, 1-657/1, hernomen in *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-250/1, *Parl.St.* Kamer 1999-2000, 624/1. In België kan de grondwetgevende macht

enkel die bepalingen van de grondwet herzien die Koning, Kamer en Senaat vóór de verkiezingen voor herziening vatbaar hebben verklaard, zie art. 195 Gw.

46. Zie *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/2, Am. Nr. 9, 2-465/3, Am. Nrs. 16, 17, 21 en 22. Zie ook het Commissieverslag, 2-465/4, 11.

47. *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 88. Zie ook *Parl.St.* Kamer 2001-2002, 1140/2, 21. Zie overigens eveneens de inleidende uiteenzetting van de minister bevoegd inzake gelijke kansen voor vrouwen en mannen over haar beleidsintenties, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-154/1, 9.

48. Advies van 8 mei 1981, gepubliceerd in Alen en Dujardin 1986, p. 774-776; zie ook bij Velaers 2000, p. 75. Deze opmerking kwam niet terug in het advies bij de wet van 24 mei 1994, zie *Parl.St.* Kamer 1993-94, 1316/1, 18-20.

49. Agacinski 1998, p. 199 en p. 203-204.

parlement is bovendien, vanaf de volgende verkiezingen, een vast aantal zetels toegewezen aan respectievelijk de Nederlandstalige minderheid en de Franstalige meerderheid.

In de tweede plaats past zij de idee van pariteit juist in het concept van nationale soevereiniteit in.⁵⁰ Zij beklemtoont dat men geen aparte vertegenwoordiging wil, waarbij vrouwen enkel vrouwen vertegenwoordigen en mannen enkel mannen. Waar het om gaat, is dat de mens *hetzij* man *hetzij* vrouw is en dat men de mens enkel kan voorstellen in die dualiteit. De paritaire democratie behoudt dus de gedachte dat het parlement niet de weerspiegeling is van de concrete maatschappij, maar de bevolking abstraheert. Alleen is die abstractie niet mogelijk tot over het verschil tussen de geslachten heen.⁵¹

Reproductiviteit wordt impliciet verheven tot een normatief principe dat de samenleving ordent

Hoe dan ook is het principe van de nationale soevereiniteit in België nog wel neergeschreven in de grondwet (art. 33 en 42 Gw), maar de betekenis ervan is grotendeels achterhaald door de omvorming van België tot een federale staat.⁵² De federale staat gaat immers uit van pluraliteit, hij erkent de diversiteit binnen de staatsgrenzen en wordt gekenmerkt door machtsdeling. Het principe van de nationale soevereiniteit daarentegen gaat uit van eenheid van macht en natie.⁵³

Leidt een tweeslachtige mensheid noodzakelijk tot een tweeslachtig politiek model?

De staatsrechtelijke kritiek op de leer van de paritaire democratie kan dus weerlegd worden. Fundamenteeler is echter de kritiek op de kern van de leer zelf, met name op de politieke gevolgtrekkingen die men haalt uit een feitelijk gegeven. Dat de mensheid niet kan voortbestaan zonder de tweedeling in vrouwen en mannen, valt vooralsnog niet te ontkennen. De vraag rijst echter of dat biologisch gegeven ook een specifieke politieke ordening noodzaakt.⁵⁴ Men vervalt zo al snel in een naturalistische drogreden, die feitelijkheid – tweeslachtigheid en reproductie als feitelijke voorwaarden voor het menselijk voortbestaan – met normativiteit verwart.

Nu is dit niet zelden een flauw argument van theoretici die logische spijkers op laag water zoeken.⁵⁵ Desalniettemin lijkt het verheffen van een bepaalde 'biologische feitelijkheid' tot normatieve indeling van de samenleving vooral hier niet erg verstandig. Reproductiviteit wordt daardoor namelijk impliciet verheven tot een normatief principe dat de samenleving ordent. Zo

miskent men een veelheid aan groepen die zich niet herkennen in een dergelijke visie (niet alleen homo-, inter- en transseksuelen, maar ook alleenstaanden en zelfs hele leeftijdscategorieën). Agacinski bijvoorbeeld ziet, tegen de eisen van de holebi-beweging in, het huwelijk en de afstamming als fundamenteel tweeslachtig omdat zij de maatschappelijke vertaling zijn van een biologische realiteit en opdat een kind 'zijn eigen seksuele identiteit' zou kunnen 'definieren'.⁵⁶ De boodschap die een dergelijke constructie stuurt aan deze groepen is dat ze niet echt passen in de structurende en legitimerende logica van onze gemeenschap, wat moeilijk valt te aanvaarden in een pluralistische, democratische rechtsstaat. Een pluralistische democratie biedt juist plaats aan eenieder *ongeacht* zijn specifieke kenmerken maar evengoed met *eerbiediging* daarvan.

De doortrekking van de paritaire democratie naar de gelijkheidsproblematiek

Uit het voorgaande blijkt dat de uitgangspunten van de paritaire democratie niet vanzelfsprekend zijn. De vraag rijst echter of de leer van de paritaire democratie zo in haar theoretische consequenties moet worden doorgetrokken. Uiteindelijk is ook in België bijvoorbeeld een wet goedgekeurd die het huwelijk tussen personen van hetzelfde geslacht toelaat.⁵⁷ Misschien moet men de leer zien als een strategie om te komen tot een doel waarover nationale en internationale eenstemmigheid bestaat, met name dat vrouwen meer zichtbaar moeten worden in de politieke besluitvormingsorganen. De uitgangspunten werden namelijk in de parlementaire voorbereidingen ook niet altijd even consequent volgehouden.⁵⁸

Toch blijkt dat de filosofische uitgangspunten van de paritaire democratie wel degelijk ernstig worden genomen. Dat wordt met name duidelijk uit de wijziging van art. 10 van de Belgische Grondwet, dat het algemeen gelijkheidsbeginsel neerlegt, en uit de discussies rondom de totstandkoming van de algemene anti-discriminatiewet. De leer van de paritaire democratie mag dan een gunstig resultaat neertekenen wat de deelname van vrouwen aan de politieke besluitvormingsorganen betreft, de doortrekking naar de gelijkheidsproblematiek is problematischer.

De bijzondere positie van het geslachtsonderscheid in de Belgische (grond)wetgeving

Samen met het nieuwe art. 11bis van de Belgische Grondwet, werd ook art. 10 gewijzigd. Art. 10 legt van oudsher het algemeen gelijkheidsbeginsel neer: 'De Belgen zijn gelijk voor de wet'.⁵⁹ Daaraan is nu een bepaling toegevoegd die meer specifiek luidt: 'De gelijkheid van vrouwen en mannen is gewaarborgd'.

50. *Ibid* p. 200-205.

51. Kritisch: Bourgaux 2000, p. 373-381.

52. Zie Popelier 2001, p. 46-48.

53. Zie in het bijzonder over de onverzoenbaarheid tussen de soevereiniteitsidee en federalisme, Beaud 1998, p. 83-122.

54. Zie eveneens kritisch in dat verband Pisier 1997, 390-391.

55. Zie Geertz 1973.

56. Zie Agacinski 1998, p. 109-136.

57. Wet van 13 februari 2003, *Belgisch Staatsblad* 28 februari 2003.

58. Zo werden er – in ondergeschikte orde – argumenten naar voren gebracht die eerder neigen naar de theorieën rondom groepsvertegenwoordiging, met name dat vrouwen in het parlement de belangen en noden van vrouwen moeten verdedigen. Zie hierover Popelier en Vrielink (te verschijnen). Zie over de verschillende soorten van argumenten ook Marques-Perreira en Gigante 2001, p. 18-31.

59. Dit moet worden samengelezen met art. 191, dat, behoudens de bij de wet gestelde uitzonderingen, dezelfde bescherming biedt aan vreemdelingen op Belgisch grondgebied.

Aansluitend bij de algemene gelijkheidsbepaling van art. 10 van de Grondwet, werd een wet uitgevaardigd die in het maatschappelijke leven meer gelijkheid tot stand wil brengen, in het bijzonder in horizontale relaties (dwz. tussen particulieren onderling).⁶⁰ Opvallend waren hierbij de verbeterende pogingen van de vrouwenbeweging⁶¹ om 'geslachtsdiscriminaties' uit het bereik van de wet te houden. Dat is uiteindelijk niet gelukt, maar wel werd bereikt dat geslachtsdiscriminaties een wat aparte behandeling kregen. Art. 5 van de anti-discriminatiewet haalt discriminaties op grond van geslacht die betrekking hebben op de werkgelegenheid uit het toepassingsgebied van de anti-discriminatiewet, met een uitdrukkelijke verwijzing naar de wet van 7 mei 1999 die 'uitsluitend' van toepassing is; de strafbepalingen en de bepalingen over de praktijktests en statistieken in het burgerrechtelijke luik zijn dan weer wél van toepassing. Bovendien krijgt het zogenaamde Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding,⁶² waarvan de bevoegdheden door de anti-discriminatiewet sterk werden uitgebreid, *geen* bevoegdheden op het terrein van de geslachtsdiscriminaties; daarvoor is een specifiek Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen in het leven geroepen.⁶³

In de parlementaire voorbereidingen werd voor deze bijzondere behandeling van het geslachtsonderscheid verwezen naar de internationale context. Een nadere analyse toont aan dat die hiervoor echter weinig steun biedt. De doorslaggevende verklaring ligt wel degelijk in de doortrekking van de uitgangspunten van de paritaire democratie: geslacht op gelijke voet behandelen met andere discriminatiegronden zou onacceptabel zijn vanuit deze theorie. De extensie van deze politieke theorie naar de algemene gelijke-behandelingsproblematiek is echter niet vanzelfsprekend en kan bovendien tot ongewenste resultaten en toekomstige ontwikkelingen leiden.

60. Wet 25 februari 2003 ter bestrijding van discriminatie en tot wijziging van de wet van 15 februari 1993 tot oprichting van een Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, *Belgisch Staatsblad* 17 maart 2003. Een uitgebreid commentaar (inclusief een rechtsvergelijkend luik met de Nederlandse Algemene wet gelijke behandeling) is terug te vinden in de bundel *Vrijheid en gelijkheid. De horizontale werking van het gelijkheidsbeginsel en de nieuwe antidiscriminatiewet*, Antwerpen: Maklu 2003. Voor een artikelsgewijze bespreking zie: Vrieling 2003 en Vrieling, Sottiaux en De Prins 2003.

61. In deze bespreking en in de bespreking van de quota op de kandidatenlijsten waren in het bijzonder een aantal vrouwelijke parlementsleden actief, die ook zitting hebben in diverse vrouwenorganisaties. De senator S. de Bethune bijvoorbeeld, die zich hier erg actief toonde, was op dat moment voorzitter van de CD&V Werkgroep Vrouw en Maatschappij. Verschillende vrouwenorganisaties, zoals de Werkgroep Vrouw & Maatschappij, maken deel uit van de Vrouwenraad, die zelf lid is van het federale Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen, dat betrokken werd bij de voorbereidingen van de wet en van de grondwetsherziening om adviezen uit te brengen.

62. Dit onafhankelijke centrum werd opgericht in 1993. De hoofdopdrachten waren tot voor kort racismebestrijding, opvolgen van het integratiebeleid, vreemdelingenrecht en nieuwe migraties, steunpunt tot bestrijding van armoede en sociale uitsluiting, bestrijding mensenhandel en vormings-, documentatie- en sensibiliseringswerk. Hiertoe kon het Centrum onder meer bemiddelen en optreden in rechte onder de sinds 1981 van kracht zijnde Antiracismewet. Sinds de totstandkoming van de antidiscriminatiewet zijn deze bevoegd-

De internationale context

Art. 10 Gw: de specifieke beklemtoning van de gelijkheid van vrouwen en mannen

Juridisch gezien biedt de specifieke beklemtoning van de gelijkheid van vrouwen en mannen weinig meerwaarde ten opzichte van de uitdrukking van het algemene gelijkheidsbeginsel in art. 10 Gw. Dat werd benadrukt door de (overigens allen mannelijke) grondwetsspecialisten die tijdens de parlementaire voorbereidingen om advies werden gevraagd. Nadien werd dit ook bevestigd in de rechtsleer.⁶⁴ Eén van de grondwetsspecialisten wiens advies werd ingeroepen, verwees evenwel naar internationale verplichtingen en stelde dat de grondwetgever terzake geen keus had.⁶⁵ Art. 2a van het Vrouwenverdrag bepaalt dat de lidstaten het beginsel van gelijkheid van mannen en vrouwen in hun grondwet of andere geëigende wetgeving moeten opnemen.⁶⁶ Het Comité voor de uitbanning van de discriminatie van vrouwen, dat toeziet op de naleving van het Vrouwenverdrag, zou dit zo interpreteren dat de grondwet specifiek de gelijkheid van vrouwen en mannen moet erkennen en de huldiging van het algemene gelijkheidsbeginsel daartoe niet volstaat.⁶⁷

Inderdaad merkt het Comité, ook in latere rapporten, regelmatig op dat een bepaling in de grondwet die een algemeen gelijkheidsbeginsel neerlegt, niet volstaat.⁶⁸ Dat betekent echter niet dat het Comité het onderscheid en de gelijkheid tussen vrouwen en mannen noodzakelijk hoger waardeert dan andere onderscheiden. Het Comité verwijst in de betrokken paragrafen namelijk naar art. 1, dat discriminatie definieert. Die definitie omvat zowel directe als indirecte discriminaties. Het Comité wil die ruime definitie in de grondwet terugzien. Het ziet de erkenning van gelijkheid en het verbod van discriminatie als twee evenwaardige, maar verschillende doeleinden van het Verdrag.⁶⁹ Wanneer

heden uitgebreid naar de bestrijding van allerlei soorten discriminatie (seksuele voorkeur, geboorte, burgerlijke staat, ziekte, handicap, leeftijd, etc.).

63. Zie de wet van 16 december 2002 houdende oprichting van het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, *Belgisch Staatsblad* 31 december 2002.

64. Zie bv. M. Verdussen in het Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 53-54 en J. Velaers op p. 65. Zie zeer kritisch Van Droogenbroeck en Hachez 2002, p. 155-157.

65. Zie het advies van P. Lemmens, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 24-25.

66. Verdrag 18 december 1979 inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen, opgemaakt te New York, goedgekeurd bij wet van 11 mei 1983, *Belgisch Staatsblad* 5 november 1983.

67. *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 24-25. De auteur verwees naar het *Report of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women*, 22ste zitting, UN, New York, 2000, A/55/38 (I), 168-169 (Jordanië) en 400-401 (Luxemburg).

68. Zie, naast het rapport vermeld in de vorige voetnoot, ook het rapport van de 23ste zitting, 2000, A/55/38 (II), 91 (Maldova), het rapport van de 24ste zitting, 2001, A/56/38 (I), 87 (Kazachstan), 166-167 (Oezbekistan), 211-212 (Jamaica), 253-254 (Mongolië), het rapport van de 25ste zitting, 2001, A/56/38 (II), 118-119 (Guinea), het rapport van de 26ste zitting, 2002, A/57/38 (I), 373-374 (Rusland), het rapport van de 27ste zitting, A/57/38 (II), 145 (België), 192 (Tunesië). De rapporten zijn terug te vinden op www.un.org/womenwatch/daw/cedaw.

69. Rapport van de 27ste zitting, A/57/38 (II), 146 (België).

het Comité oordeelt dat een algemeen gelijkheidsbeginsel in de grondwet niet volstaat, vervolgt het met de vraag om een opname van een specifieke discriminatiebepaling op basis van geslacht. Een specifieke bepaling volgens welke vrouwen en mannen gelijk zijn, voldoet niet: het moet gaan om een discriminatieverbod.⁷⁰ Een specifiek verbod van discriminatie op basis van geslacht moet bovendien ruim genoeg zijn, zodat ook indirecte discriminaties eronder vallen.⁷¹ Niets verhindert echter dat discriminaties op basis van geslacht op gelijke voet worden behandeld met andere vormen van discriminatie. Zo ontlokt de formulering van art. 1 van de Nederlandse Grondwet, waarin de grond 'geslacht' gelijkelijk opgenomen is tussen andere gronden, bijvoorbeeld geen enkele bedenking of kritiek aan het Comité.⁷²

Met de invoeging van het derde lid in art. 10 van de grondwet, dat de gelijkheid van vrouwen en mannen waarborgt, is België dus nog niet aan de wensen van het Comité tegemoetgekomen. Wat het Comité wil is een uitdrukkelijk discriminatieverbod op basis van geslacht, zonder dat daarom deze discriminatiegrond geïsoleerd moet staan van andere mogelijke discriminatiegronden. Integendeel beklemtoont het Comité juist dat discriminatie van vrouwen vaak samengaat met discriminatie op basis van bijvoorbeeld de etnische achtergrond en vraagt het om bij de verzameling van data ook met die categorisering rekening te houden.⁷³

De anti-discriminatiewet

Ook in de parlementaire voorbereidingen van de anti-discriminatiewet werden de pogingen om geslachtsdiscriminaties uit het toepassingsgebied van de wet te halen, ondersteund door verwijzingen naar de internationale rechtsorde: 'Er worden systematisch afzonderlijke bepalingen opgenomen in deze teksten om te benadrukken dat mannen-vrouwen een aparte indeling is waarvoor specifieke maatregelen moeten genomen worden'.⁷⁴ Dat werd overigens ook ingeroepen als steun voor een afzonderlijke proclamatie van de gelijkheid van vrouwen en mannen in de grondwet. Reeds bij de verklaring tot herziening van de grondwet werd toegelicht: 'Hierbij treedt de idee krachtig naar voren dat het geslacht niet louter als één van de vele niet-discriminatiegronden kan worden beschouwd, maar dat integendeel het recht op gelijkheid van mannen en vrouwen als een zelfstandig, positief, funda-

menteel mensenrecht dient te worden verwoord en erkend'.⁷⁵

Een pluralistische democratie biedt juist plaats aan eenieder ongeacht zijn specifieke kenmerken

Nochtans wordt de stelling om de vrouwenrechten niet meer als een apart onderwerp te behandelen maar onder te brengen bij de 'algemene' mensenrechten internationaal steeds meer bijgetreden.⁷⁶ Op de vierde Wereldvrouwenconferentie van de Verenigde Naties in Peking, in september 1995, werd bevestigd dat vrouwenrechten mensenrechten zijn en niet als afzonderlijke rechten mogen worden beschouwd.⁷⁷

De aanpak die momenteel wordt gevolgd op inter- en supranationaal niveau, tracht 'vrouwenrechten' dus niet te isoleren, maar betreft juist de idee van 'mainstreaming'. Dit *mainstreaming* is een inclusionaire strategie die het bestaande discours en het gangbare beleid in alle aspecten van binnenuit wil transformeren in een meer *gendergevoelige* richting.⁷⁸ De strategie is dus meer dan het simpelweg 'toevoegen van vrouwen', het gaat om een 'process which seeks to go beyond simple incorporation by demanding a reappraisal of, and a qualitative change in, the relevant institutions, laws, and procedures'.⁷⁹ Inclusie en incorporatie zijn hiervoor echter wel noodzakelijke voorwaarden.

Ook in België wordt dit *mainstreaming* als doelstelling gehuldigd in nationale en regionale beleidslijnen. Er wordt gesteld dat België opteert 'voor een geïntegreerde benadering van de gelijke kansen voor mannen en vrouwen, beter bekend als *mainstreaming*'.⁸⁰

De doortrekking van de uitgangspunten van de paritaire democratie naar de gelijkheidsproblematiek

De internationale context lijkt dus weinig steun te bieden voor de eisen van de vrouwenbeweging om de gelijkheid van vrouwen en mannen afzonderlijk te beklemtonen en de geslachtsdiscriminaties afzonderlijk aan te pakken. De enige verklaring ligt in het feit dat de uitgangspunten van de paritaire democratie, en meer bepaald de idee dat het geslachtsonderscheid superieur

70. Rapport van de 23ste zitting, A/55/38 (II), 91 (Moldova).

71. Rapport van de 23ste zitting, *ibid* 182 (Irak), rapport van de 26ste zitting, A/57/38 (I), 87-88 (Estland).

72. Waarschijnlijk ten overvloede, maar art. 1 van de Nederlandse Grondwet luidt: 'Allen die zich in Nederland bevinden worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, is niet toegestaan'.

73. Zie *infra*.

74. Toelichting door mevrouw M. Van Varenbergh, voorzitter van de Raad van de gelijke kansen voor mannen en vrouwen, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-12/3, 3 en het Advies van het Bureau van de Raad van de gelijke kansen voor mannen en vrouwen, bijlage 1, 26-28. Zie ook de verantwoording bij het amendement nr. 1, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-12/2 en de Bespreking van de adviezen, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-12/3, 16-17.

75. Toelichting, *Parl.St.* Senaat 1996-1997, 584/1, 4.

76. Van den Brink 1999, p. 464.

77. *Report of the Fourth World Conference on Women*, Beijing, 4-15 September 1995, United Nations Publications, Sales No. E.96.IV.13, resolutie 1, bijlage 1, nrs. 9 en 14.

78. Schalkwyk, Thomas en Woroniuk 1996.

79. Gallagher 1997, p. 288.

80. Federale overheidsdienst werkgelegenheid, arbeid en sociaal overleg, 'Gelijke kansen voor mannen en vrouwen', in *Hervorming van het ministerie*, URL: <http://meta.fgov.be/pl/nll11.htm>—geïntegreerde, 2 april 2003. Zie ook de inleidende uiteenzetting van de minister bevoegd inzake gelijke kansen voor vrouwen en mannen over haar beleidsintenties, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-154/1, 12. Zie overigens een bevestiging daarvan in *Hand.* Senaat, 8 maart 2001, 2-100, 55. Zie tenslotte het advies van het Adviescomité voor gelijke kansen voor vrouwen en mannen, *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-154/1, 27.

is ten opzichte van andere vormen van onderscheid, worden doorgetrokken naar de gelijkheidsproblematiek. Nog los van de (al dan niet) houdbaarheid van die doctrine voor de samenstelling van politieke organen, is met name de doortrekking ervan naar de algemene gelijkheidsvraag voor ernstige kritiek vatbaar. Hieronder worden beide punten achtereenvolgens besproken.

Verwijzingen in de parlementaire voorbereidingen naar de dominantie van het geslachtsonderscheid in de gelijkheidsproblematiek

De uitgangspunten van de paritaire democratie zijn duidelijk terug te vinden in de besprekingen van de gelijkheidsproblematiek: er werd kritiek geuit op het abstract universalisme en vervolgens gewezen op de superioriteit van het geslachtsonderscheid. Tegen het argument dat art. 10 en 11 Gw reeds op algemene wijze gelijkheid proclameren en discriminatie verbieden, werd aangevoerd dat deze bepalingen niet in staat zijn gebleken een daadwerkelijke gelijkheid van vrouwen en mannen te garanderen, juist omdat ze geslachtsneutraal zijn geformuleerd.⁸¹ Daarmee wordt aangesloten bij de kritiek die de voorstanders van de paritaire democratie ook in Frankrijk aanvoeren tegen het abstract universalisme, dat het individu los ziet van zijn sekse maar daardoor in werkelijkheid een mannelijk model neerlegt.⁸²

Het algemene gelijkheidsbeginsel in art. 10 Gw werd oorspronkelijk ook erg formeel geïnterpreteerd. De toets aan het gelijkheidsbeginsel behelsde niet meer dan de vraag of al wie onder het toepassingsgebied van een rechtsregel viel op gelijke wijze werd behandeld. Onder invloed van het Europees Hof voor de rechten van de mens gaan de Belgische rechtscollages vandaag echter over tot een toetsing aan een meer materieel gelijkheidsbegrip. Bij die toetsing gaat het Arbitragehof, het Belgisch grondwettelijk hof,⁸³ na of de wetgever al dan niet terecht onderscheid of juist geen onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen. Daarbij gaat het uit van de vraag in welke mate mannen en vrouwen zich in objectief verschillende situaties bevinden⁸⁴, houdt het rekening met historische evoluties en feitelijke achterstellingen⁸⁵ en ziet het ook toe op indirecte discriminatie.⁸⁶ Het Arbitragehof heeft dus evenzeer oog voor het onderscheid man-vrouw als voor andere vormen van discriminatie, ook als dat Hof (voorlopig nog) volledig mannelijk is samengesteld.⁸⁷

Daarnaast werd in de parlementaire voorbereidingen

herhaaldelijk gewezen op de superioriteit van het geslachtsonderscheid, wat gegrond werd op het fundamenteel karakter ervan voor de omschrijving van de mensheid en op het transversaal karakter van dat onderscheid.⁸⁸ Om die reden zette men zich fel af tegen alles wat zou kunnen suggereren dat vrouwen als een 'categorie' of 'minderheid' zouden worden aangezien. Enkel zo valt een uitspraak te verklaren, volgens welke het *opnemen* van geslachtsdiscriminaties in een anti-discriminatiewet op dezelfde lijn met andere groepen van slachtoffers van discriminatie, zou betekenen dat men het bestaan van vrouwen *ontkent*.⁸⁹

De aanpak die momenteel wordt gevolgd op inter- en supranationaal niveau tracht 'vrouwenrechten' juist niet te isoleren

Die gedachtegang kwam duidelijk tot uiting bij de discussie over de plaats die de bepaling over de gelijkheid tussen vrouwen en mannen in de grondwet diende te krijgen: in of volgend op art. 10, in of volgend op art. 11. In zijn advies had Uyttendaele opgemerkt dat wanneer men zo'n bepaling plaatst bij art. 10, men een maatschappijbeeld creëert waarin het criterium man/vrouw alle andere criteria overvleugelt; wanneer men ze bij art. 11 plaatst, legt men de nadruk op het feit dat men een discriminatie wil wegwerken waarvan een geslachtsgebonden minderheidsgroep het slachtoffer is.⁹⁰ De keuze van de grondwetgever is op art. 10 gevallen. Dat hij daarmee wel degelijk een 'maatschappijbeeld' wilde creëren 'waarin het criterium man/vrouw alle andere criteria overvleugelt' blijkt uit de parlementaire voorbereidingen.⁹¹ De plaatsing bij art. 11 Gw werd verworpen omdat daarin sprake is van ideologische en filosofische minderheden en men vrouwen daarmee niet over dezelfde kam wilde scheren.⁹² In dat verband merkt de minister zelfs op dat 'de meeste vrouwenbewegingen' de plaatsing bij art. 11 als 'een belediging zouden zien omdat de vrouwen dan zouden worden gelijkgesteld met een te beschermen minderheid'.⁹³

Om die reden werd ook kritiek geuit op de anti-discriminatiebepaling in art. 14 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, dat het geslacht vermeldt naast ras, kleur, taal, enz, want: 'het geslacht is

81. Zie o.m. *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-483/1, 4 en *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 8.

82. Agacinski 1998, p. 84-85, Gaspard 1997, p. 122-123, Halimi 1994, p. 13-14 en 17; Halimi 1995, p. 8.

83. Het Belgische Arbitragehof is bevoegd om wetten, decreten en ordonnances te vernietigen en te schorsen. Het Hof bestaat sinds 1983. De oprichting ervan had te maken met de federalisering (oplossen van conflicten tussen de wetgevende akten van de verschillende bestuursniveaus), maar zijn bevoegdheden werden gaandeweg uitgebreid. Het Hof is samengesteld uit twaalf rechters, waarvan zes worden benoemd omwille van hun ervaring als parlementslid en zes omwille van hun ervaring als magistraat of hoogleraar in de rechten.

84. Zie bijv. Arbitragehof nr. 63/92, 8 oktober 1992, *Belgisch Staatsblad* 3 december 1992.

85. Arbitragehof nr. 6/99, 20 januari 1999, *Belgisch Staatsblad* 29 april 1999.

86. Arbitragehof nr. 17/91, 4 juli 1991, *Belgisch Staatsblad* 22 augustus 1991.

87. Sinds de wijziging bij Bijz.W. 9 maart 2003, *Belgisch Staatsblad* 11 april 2003, bepaalt art. 34 5 Bijz.W. Arbitragehof dat 'het Hof is samengesteld uit rechters van verschillend geslacht'. Dat artikel treedt in werking 'uiterlijk vanaf de derde benoeming volgend op de inwerkingtreding' van de wetwijziging, zie art. 29 Bijz.W. 9 maart 2003.

88. Zie o.m. de toelichting door de corapporteur, *Hand.* Senaat 8 maart 2001, nr. 2-100, 41-42 en het Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 94 en 97.

89. *Parl.St.* Senaat 1999-2000, 2-12/2.

90. Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 46. Uyttendaele gaf zelf de voorkeur aan de laatste optie. Zie ook stuk 2-465/3, verantwoording bij amendement nr. 13.

91. Zie met name het Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 79.

92. Commissieverslag, *Parl.St.* Senaat 2000-2001, 2-465/4, 92, 102 en 104. Zie ook de toelichting bij amendement nr. 13, *ibid* 2-465/3.

93. Commissieverslag, *ibid* 92.

echter van een totaal andere, structurele orde en kan niet zomaar gelijkgesteld worden aan de andere genoemde criteria. Iedereen behoort immers altijd en noodzakelijkerwijze tot een bepaald geslacht en aan dit gegeven kan niet worden voorbijgegaan'.⁹⁴

Kritiek

De strategie die werd gevolgd tijdens de voorbereidingen van de antidiscriminatiewet, kan dus niet los worden gezien van de leer van de paritaire democratie.⁹⁵ De filosofie die ten grondslag ligt aan de grondwetsherziening en de vernieuwde quotaregeling voor de kieslijsten is letterlijk getransplanteerd naar en geprojecteerd op de problematiek van discriminatie. Dat verklaart de grote tegenstand – of zelfs weerzin – tegen een integrale aanpak van geslachtsdiscriminatie met andere vormen van discriminatie. Dat zou immers impliceren dat geslacht op één lijn gesteld zou worden met andere eigenschappen en discriminatiegronden, terwijl het zich daar volgens de bewuste theorie juist fundamenteel van onderscheidt.

Een theorie die als (eerste) doel heeft de problematiek van de politieke vertegenwoordiging aan te pakken, heeft echter niet noodzakelijk consequenties voor de bestrijding van discriminatie. Er bestaat uiteraard wel een verband tussen de bestrijding van discriminatie en de bevordering van gelijkheid op politiek vlak, maar dat betekent nog niet dat de benadering ook dezelfde moet zijn.

Het argument van transversaliteit pleit in de context van discriminatie juist tégen een segmentaire aanpak

Zelfs als men de theorie van de 'superioriteit' van het geslachtsonderscheid zou aanvaarden voor wat betreft politieke vertegenwoordiging, kan hetzelfde nooit gelden wanneer het gaat om de algemene gelijkheidsvraag. Verdussen had daarvoor reeds gewaarschuwd: 'Wanneer het de bedoeling is na te gaan of de overheid zich al dan niet aan discriminatie schuldig heeft gemaakt is het immers geenszins gerechtvaardigd dat de rechters toegelijker zouden optreden voor een onderscheid gegrond op het ras bijvoorbeeld dan voor een onderscheid gegrond op het geslacht'.⁹⁶ Bij de realisering van de grondrechten en het gelijkheidsbeginsel vormen de eerbiediging van het individu, in al zijn verscheidenheid, en de mogelijkheid tot zelfontplooiing van dat individu de hoofdmotieven. Die individuele kenmerken zijn niet ondergeschikt aan een structureel

onderscheid dat de mensheid als zodanig vertoont. Een welbepaald individu beschrijft zichzelf niet noodzakelijk in de eerste plaats als man of vrouw; een andere categorisering kan voor hem belangrijker zijn dan het behoren tot de groep van mannen of van vrouwen. De grondrechten waarborgen dat eenieder, op gelijke wijze, zichzelf kan ontplooiën zoals men dat zelf wil, zonder de dominantie van het ene wezenskenmerk boven het andere op te dringen.

Minstens even belangrijk zijn de praktische en strategische problemen met het veronderstelde verband. Benaderingen die effectief zijn om de gelijkheid te bevorderen in de politieke besluitvorming, zijn dat niet noodzakelijk ook voor wat betreft de bestrijding van discriminatie. Sterker nog: een dergelijke 'one-size-fits-all-benadering' kan funeste gevolgen hebben.

De vrouwenbewegingen baseren hun wens om geslachtsdiscriminaties los te koppelen van een algemene anti-discriminatiewet zoals gezegd op de fundamentele tweeslachtigheid van de mensheid en het transversale karakter van het onderscheid tussen vrouwen en mannen. Dat argument is in de context van politieke vertegenwoordiging al bekritiseerbaar, maar toegepast op de bestrijding van discriminatie werkt het zelfs contraproductief. De transversaliteit van iets duidt immers op de onlosmakelijke verbondenheid en contingentie ervan. Het feit dat geslacht een transversaal karakter heeft, wil dus allesbehalve zeggen dat er sprake is van een mooie dichotomie, die de bevolking netjes verdeelt in twee relatief homogene groepen. De implicatie hiervan is juist dat *gender* niet los kan worden gezien van andere factoren en kenmerken (ras, etnische afkomst, klasse, status, vermogen, religie, seksualiteit, burgerlijke staat, ouderschap, etc.) die tot discriminatie aanleiden kunnen geven. Het argument van transversaliteit pleit in de context van discriminatie dus juist tegen een segmentaire aanpak, zowel op het vlak van wetgeving als op het vlak van beleid: *gender*discriminatie kan en moet niet in isolatie bestudeerd en aangepakt worden, maar in integrale samenhang met andere factoren.⁹⁷

In de praktijk blijkt een geïsoleerde aanpak van *cross-cutting issues* zoals *gender* ook daadwerkelijk contraproductief te werken. Proponenten van emancipatie van vrouwen zijn het er over eens dat afsplitsing en een aparte aanpak op het vlak van antidiscriminatie enkel leidt tot isolatie en marginalisering. Zo leidt de instelling van aparte controleorganen voor vrouwen er in de praktijk toe dat de *mainstream*organen aangemoedigd worden om hun verantwoordelijkheid te (blijven) verzaken 'omdat er immers wel voor gezorgd wordt'.⁹⁸ Dit leidt bijvoorbeeld tot situaties waarin discriminatie van vrouwen wordt gerechtvaardigd door argumenten

94. *Ibid* 6.

95. De aanpak is ten dele ongetwijfeld ook een 'ordinair' gevecht om middelen (zie ook Popelier 2003, p. 274). Kennelijk leefde sterk de vrees dat het delen van het beschikbare budget per saldo negatief zou uitwerken voor de aanpak van geslachtsdiscriminatie. Dit wordt ook gesuggereerd door opmerkingen in de loop van de parlementaire besprekingen, waarin onder meer de vrees wordt geuit voor een 'devaluatie, ook op budgettair vlak, van het gelijke-kansenbeleid voor mannen en vrouwen' (*Parl. St.* Senaat, 1999-2000, 2-12/3, 14). Uit het voorgaande blijkt echter dat de parlementaire vertegenwoordigers

van de vrouwenbeweging hoe dan ook vooral werden bewogen door meer principiële overwegingen, uitgaande van de theorie van de paritaire democratie.

96. M. Verdussen in Commissieverslag, *Parl. St.* Senaat, 2000-2001, 2-465/4, 55. Zie in die zin ook de opmerkingen van de heer J. Leman, (voormalig) directeur van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, *Parl. St.* Senaat 1999-2000, 2-12/3, 11-12.

97. Friedman 1997, p. 2; Bridgeman en Millns 1998, p. 45.

98. Gallagher 1997, p. 320.

die verwijzen naar een bepaalde cultuur, religie of etniciteit.⁹⁹

Zo werd vanuit de Raad van Europa bijvoorbeeld gewezen op het verband tussen het vrouwenbeleid en het vreemdelingenbeleid. Vrouw-zijn wordt vaak als een extra handicap ervaren door immigranten: vrouwelijke immigranten in Europa ondervinden met name specifieke moeilijkheden om sociaal en professioneel te integreren. Dit duidt op de spanning die heerst tussen de aanpak van geslachtsdiscriminatie en een politiek die eerbied heeft voor de culturele diversiteit van de allochtone bevolking.¹⁰⁰ Gelijkaardige opmerkingen zijn terug te vinden in de rapporten van het *Committee on the Elimination of Discrimination against Women*. Vrouwen uit migranten- en andere minderheidsgroepen – Roma-vrouwen, bijvoorbeeld – lijden onder een dubbele discriminatie, gebaseerd op geslacht en etnische achtergrond.¹⁰¹ Ook hier wordt erop gewezen dat discriminatie van vrouwen vaak ook binnen een bepaalde culturele of etnische gemeenschap gebeurt, zodat een gelijke-kansenbeleid ten aanzien van die gemeenschappen niettemin moet rekening houden met de mensenrechten die ook voor vrouwen gelden.¹⁰²

Voorts zijn de ‘vrouwenorganen’ zelf vaak slecht geplaatst om de gelijke behandeling van vrouwen te effectueren, daar kwesties van *gender* – gezien hun transversale aard – onlosmakelijk verbonden zijn met een complexe veelheid van andere belangen en zaken. Hierop heeft men echter juist onvoldoende invloed bij een geïsoleerde aanpak.

Vandaar dat men er op internationaal, supranationaal én nationaal niveau toe overgegaan is om de (transformatieve) integratie van vrouwen in de *mainstream* actief te bevorderen: transversaliteit wordt altijd in één adem door genoemd met *mainstreaming*.¹⁰³

De oplossing van de vrouwenbeweging voor de algemene gelijkheidsvraag, die een logisch voortvloeisel leek uit haar standpunten met betrekking tot politieke gelijkheid van vrouwen, blijkt daarmee regelrecht in te druisen tegen hetgeen de meest effectieve en geëigende strategie op dit gebied is. Het resultaat is paradoxaal genoeg onbevredigend juist vanuit de principes die zij vertegenwoordigt, en daarmee voor een adequate aanpak van discriminatie. De slachtoffers hiervan dreigen bij uitstek de meest kwetsbaren en gemarginaliseerden onder de vrouwen te worden.

Conclusie

Het quotasysteem dat werd ingevoerd door de wet van 1994 werd vaak verdedigd als een middel om ook voor

vrouwen een effectief passief stemrecht mogelijk te maken. In die visie vormt niet de beperkte aanwezigheid van vrouwen in de besluitvormingsorganen een probleem, maar wel de beperkte aanwezigheid van vrouwen op (verkiesbare plaatsen op) de kandidatenlijsten voor de verkiezingen.¹⁰⁴ Dat is grotendeels te wijten aan de moeilijke toegang voor vrouwen tot de structuren van de politieke partijen, die beslissen over de plaatsen op de kandidatenlijsten. Een quotasysteem voor mannen en vrouwen zou die partijen dwingen een effectief kiesrecht voor eenieder mogelijk te maken. De verdere keuze hangt dan af van de kiezer, die het vrij staat eventueel te opteren voor een overwegend mannelijk of vrouwelijk parlement.¹⁰⁵

De nieuwe wet en de nieuwe grondwettelijke omkadering volgen die visie niet meer. Het gaat niet om de effectuering van het passief kiesrecht dat op gelijke wijze aan eenieder wordt toegekend. Men vindt wel degelijk dat vrouwen in de besluitvormingsorganen zelf ondervertegenwoordigd zijn. De leer van de paritaire democratie verwijst daarvoor naar het ‘natuurlijk’ tweeslachtig model. Het is vooral die leer die in België weerklinkt heeft gevonden. De Belgische Grondwet en het wetgevend kader zijn nu doortrokken van de (betwistbare) uitgangspunten ervan. De eis van een gemengde samenstelling wordt overigens niet beperkt tot parlement en regering, maar uitgebreid tot andere organen die invloed uitoefenen op de besluitvorming, zoals adviesorganen¹⁰⁶, of door hun vernietigingsbevoegdheid een quasi-wetgevende bevoegdheid hebben.¹⁰⁷

De vraag rijst of alle leden van de grondwetgevende meerderheid wel beseften wat die verwijzing naar de paritaire democratie eigenlijk betekent. Het debat daarover geeft weinig voldoening. Op de argumenten van de aanhangers werd weinig weerwerk geboden, ofschoon het uitgangspunt van de superioriteit van het geslachtsonderscheid toch fundamentele vragen oproept. Zo men de idee van de paritaire democratie inzake besluitvorming echter eventueel nog kan zien als een effectieve strategie ter versterking van de positie van vrouwen in de politiek – wat als doel op zich wordt gesteund door internationale teksten –, dan is de doortrekking ervan naar de gelijkheidsproblematiek ernstiger. Dit leidt tot een betwistbare verheffing van geslacht als discriminatiegrond boven alle andere. De oprichting van een afzonderlijk Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen, los van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding,¹⁰⁸ is hiervan reeds een veeg teken. Voorts leidt

99. *Ibid* 291.

100. *Pladoyer pour l'égalité*, Straatsburg: Raad van Europa 1995, p. 109.

101. Bijv. *Report of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women*, 24ste zitting, New York, UNO, 2001, A/56/38 (I), 305 (Finland), 25ste zitting, 2001, A/56/38 (II), 205.

102. *Ibid*, 25ste zitting, 205-207.

103. Zie o.m. Goldschmidt 1999, p. 437-449.

104. Zie voor deze visie Bourgaux 2000, p. 365-386. Zie in Frankrijk ook Pisier 1997, p. 386-387.

105. Bourgaux 2000, 382-383.

106. De wet van 20 juli 1990 ter bevordering van de evenwichtige aanwezigheid van mannen en vrouwen in organen met adviserende

bevoegdheid werd nog versterkt door de wet van 3 mei, *Belgisch Staatsblad* 12 juni 2003 door de inrichting van een ‘commissie ter bevordering van de evenwichtige aanwezigheid van mannen en vrouwen in adviesorganen’. Zie ook het Vlaams decreet van 15 juli 1997 houdende invoering van een meer evenwichtige vertegenwoordiging van mannen en vrouwen in adviesorganen, *Belgisch Staatsblad* 2 september 1997.

107. Zie *supra* voetnoot 88 over het Arbitragehof. Een gelijkaardige regeling bestaat niet voor de Raad van State, afdeling administratie, die nochtans regelgevende besluiten kan vernietigen.

108. Dit centrum staat zoals gezegd in voor de overige discriminatiegronden.

het verkeerd begrepen argument van de transversaliteit van het geslachtskenmerk ertoe dat juist de zwakste categorie uit de groep van vrouwen die men zegt te willen versterken, de meeste schade kan ondervinden van de begeestering van sommige parlementsleden over het 'bijzonder' karakter van hun vrouw-zijn. Hun toekomst lijkt hiermee te worden gehypothekeerd...

Literatuur

- Agacinski, S., *Politique des sexes*, Eds. du Seuil, 1998 (vert. naar Engels: Agacinski, S., *Parity of the sexes*, New York: Columbia University Press 2001).
- Alen, A. en Dujardin, J., *Casebook Belgisch Grondwettelijk Recht*, Brussel: Story-Scientia 1986, p. 774-776.
- Beaud, O., 'Fédéralisme et souveraineté', *RDP* 1998, p. 83-122.
- Bourgaux, A.-E., 'L'ambivalence du débat paritaire ou "La nation a-t-elle deux sexes?"', in: *Les élections dans tous leurs états*, Brussel: Bruylant 2000.
- Bridgeman, J. & Millns, S. (eds.), *Feminist perspectives on law, law's engagement with the female body*, London: Sweet & Maxwell 1998.
- Debbasch, C., 'Un principe d'égal accès aux mandats électifs', in: Halimi, G. (ed.), *Femmes: moitié de la terre, moitié du pouvoir*, Parijs: Gallimard 1994.
- Degaudier, C., 'Retour sur les arguments fondant la demande d'une représentation accrue des femmes en politiques', *Res Publica* 1994.
- Favoreu, L., 'Principe d'égalité et représentation politique des femmes: La France et les exemples étrangers', in: Conseil d'Etat, *Sur le principe d'égalité, Rapport public 1996*, Etudes et Documents nr. 48, 1997.
- Friedman, S., *Women and the law*, Oxford: Clarendon Press 1997.
- Gallagher, A., 'Ending the marginalization: strategies for incorporating women into the United Nations human rights system', *Human Rights Quarterly* 1997 nr. 19, p. 283-333.
- Gaspard, F., 'La parité, pourquoi pas?', *Pouvoirs* 1997.
- Geertz, C., *The interpretation of cultures, selected essays*, Basic Books inc. 1973.
- Goldschmidt, J.E., 'Back to the future: an agenda for a more equal future', in: T. Loenen & P.R. Rodrigues (eds.), *Non-discrimination law: comparative perspectives*, The Hague/London/Boston: Kluwer 1999, p. 437-449.
- Halimi, G. (ed.), *Femmes: moitié de la terre, moitié du pouvoir*, Parijs: Gallimard 1994.
- Halimi, G., 'Du particulier à l'universel', in: *Plaidoyer pour l'égalité*, Straatsburg: Raad van Europa 1995.
- Halimi, G., 'Plaidoyer pour une démocratie paritaire', in: Halimi, G. (ed.), *Femmes: moitié de la terre, moitié du pouvoir*, Parijs: Gallimard 1994.
- Hooghe, M., 'Kiesrecht en democratisering in België, 1831-1998. De nieuwe tekst van art. 8 GW in historisch perspectief', *Tijdschrift voor Bestuurswetenschappen en Publiekrecht* 1999.
- Kriegel, B., 'Parité et principe d'égalité', in: Conseil d'Etat, *Sur le principe d'égalité. Rapport public 1996*, Etudes et Documents nr. 48, 1997.
- Luyckx, Th. en Platel, M., *Politieke geschiedenis van België*, Antwerpen: Kluwer 1985.
- Majnoni d'Intignano, B., 'Changer de stratégie?', *Pouvoirs* 1997.
- Marques-Perreira, B. en Gigante, C., 'La représentation politique des femmes: des quotas à la parité?', in: Courrier Hebdomadaire, Brussel: *CRISP* 2001.
- Marques-Perreira, B., 'La citoyenneté politique des femmes', Courrier Hebdomadaire, Brussel: *CRISP* 1998.
- Meier, P., *Guaranteeing Representation: Democratic Logic or Deficit?* Doctoraatsthesis, Brussel: VUB 2002.
- Pisier, E., 'Des impasses de la parité', in: *Sur le principe d'égalité, Rapport public 1996*.
- Popelier, P. en Vrielink, J., 'Alle mensen zijn gelijk, maar sommige mensen zijn meer gelijk dan anderen. Over mannen, vrouwen, paritaire democratie en geslachtsdiscriminaties'; *te verschijnen*.
- Popelier, P., *Democratisch regelgeven*, Antwerpen: Intersentia 2001.
- Popelier, P., 'Laten we allemaal vriendjes zijn! Over de antidiscriminatiewet en wetgevingsmethoden', in: Centrum Grondslagen van het Recht, *Vrijheid en gelijkheid, de horizontale werking van het gelijkheidsbeginsel en de nieuwe antidiscriminatiewet*, Antwerpen: Maklu 2003.
- Schalkwyk, J., Thomas, H. & Woroniuk, B., *Mainstreaming: A Strategy for Achieving Equality between Women and Men*, Stockholm: Sida 1996.
- Van de Lanotte, J. & Goedertier, G., *Overzicht Publiek Recht*, Brugge: Die Keure 2001.
- Van den Brink, M., 'Het wel en wee van het IVDV', *NCJM-Bulletin* 1999.
- Van Droogenbroeck, S. en Hachez, I., 'L'introduction de l'égalité entre les hommes et les femmes dans la Constitution', *RBDC* 2002, p. 155-157.
- Velaers, J., *De grondwet en de Raad van State, afdeling wetgeving*, Antwerpen: Maklu 2000.
- Verdussen, M., 'La parité sexuelle sur les listes de candidates', *RBDC* 1999.
- Vrielink, J., 'De Belgische antidiscriminatiewet. Een kritische bespreking', in: Centrum Grondslagen van het Recht, *Vrijheid en gelijkheid, de horizontale werking van het gelijkheidsbeginsel en de nieuwe antidiscriminatiewet*, Antwerpen: Maklu 2003.
- Vrielink, J., Sottiaux, S. en De Prins, D., 'De anti-discriminatiewet, een artikelsgewijze analyse (deel 1 & 2)', *NJW* 2003 nr. 23, 258-275 & nr. 24, p. 294 e.v.